

Migrációs történetek, döntések és narratív identitás. A tanulmányi célú migrációról – másként

Migrants' trajectories, decisions and narrative identities

VÁRADI MONIKA MÁRIA

KULCSSZAVAK: transznacionális migráció, tanulmányi célú migráció, migrációs döntések, narratív identitás

ABSZTRAKT: A tanulmányi célú migráció értelmezésében transznacionális migráció, míg az e folyamatban résztvevő migránsok a transznacionális migránsok ideáltípusához közelítenek. A tanulmányi célú migrációt nem egyirányú és egyszeri elmozdulásként, hanem időben elhúzódó, nyitott kimenetelű folyamatként értelmezhetjük. Bármeddig húzódnak is el a tanulmányok, a migránsoknak előbb vagy utóbb döntést kell hozniuk a végleges (vagy annak tervezett) letelepedésről, arról, hogy életüket hol képzelik el. Írásomban azt mutatom be, hogy a magyarországi továbbtanulásról, illetve az itt maradásról vagy a hazatelepedésről szóló történetek milyen jellegzetes narratívákba ágyazódva jelennek meg a vajdasági magyar fiatalok elbeszéléseiben. A családorientált, a kisebbségi magyar identitás köré szerveződő, valamint az orientalista diskurzushoz kapcsolódó narratívák elemzésének kapcsán a migrációról szóló történetek, a migrációs döntések és a narratív identitás összefüggéseit igyekszem feltárni.

KEYWORDS: transnational migration, educational migration, migratory decisions, narrative identity

ABSTRACT: We identify the educational migration process within the theoretical framework of transnational migration. (1) Educational migration takes place in a transnational social space defined as “configurations of social practices, artefacts and symbol systems that span different geographical spaces in at least two nation states. (...)”. (2) Young Hungarian people from Vojvodina studying in Hungary can be seen as “transnational migrants” who live in two countries simultaneously and whose relations link them to two countries, albeit in different ways and intensities. (3) Educational migration cannot be seen as a one-way migration between locations. After finishing (or sometimes during) their studies some of these migrants move to and fro, and they typically remain open to further movement in the future.

The decision of whether to stay in Hungary or return to the native country is a result of a complex and long process, and any permanent (re)settlement takes place gradually. Furthermore the decisions can be related to narratives about home, belonging, ethnic, national, cultural identities and are sometimes soaked in strong emotions. Analysing the link between narratives on migration, migratory decisions and narrative identity we identified three types of narratives: the family-oriented narrative of emotional security, the ethnocentric narratives of Hungarian identity and the narrative of “nesting orientalisms”.

The narratives do not tell us too much about the outcome of migration, rather, they reflect an actual phase of a dynamic and long migratory process which began with the

decision about studying in Hungary. The argumentation about, and the rationalisation, justification of staying or returning implicitly aims to interpret and represent the decision as a part of a coherent and authentic life story.

Bevezetés

A határon túli, közelebből a vajdasági magyar fiatalok Magyarországra irányuló tanulmányi célú migrációját¹ kitüntetett figyelem övezi, ami nem választható el e migrációs típus nemzetpolitikai jelentőségétől (lásd e számban Takács, Tátrai, Erőss 2013). A rendszerváltás óta a határon túli magyar fiatalok magyarországi tanulmányainak támogatása a magyarországi kormányok szándéka szerint a határon túli magyar elit képzését és szülőföldön való boldogulását szolgálja. Ugyanakkor az itt tanuló erdélyi, felvidéki, kárpátaljai, vajdasági diákok jelentős része, becslések szerint 50%-a (Gödri 2005, 88.) nem tér vissza szülőföldjére. Ami Magyarországon számára (be nem vallott) nyereség – magyar anyanyelvű, kultúrájú, kvalifikált szakemberek érkezése –, az a határon túli magyar közösségek számára veszteség. Igaz ugyan, hogy a felsőoktatásban részt vevő vajdasági magyar diákok között a Magyarországon tanulók aránya rendre „csak” 25-30% között mozog (Gábrity Molnár 2007a, 116.; Szűgyi, Takács 2011), ám a vajdasági magyar fiatalok tanulmányi célú migrációjában elsősorban az átlagosnál magasabban kvalifikált szülők gyermekei vesznek részt, és a vajdasági magyar elit jellemzően Magyarországon iskoláztatja gyermekeit (Erdei 2005, IDKM 2010). Vajdasági (származású) kutatók nem véletlenül írnak „agyelszívásról” és elitvesztésről; munkáikban megfogalmazódik a félelem attól, hogy a legképzettebb embereket érintő folyamatos elvándorlás a vajdasági magyar kisebbségi közösség fennmaradását veszélyezteti (például Fercsik 2008; Gábrity Molnár 2002, 2007a, 2007b, 2008; IDKM 2010; T. Mírnics 2001; Takács, Tátrai, Erőss 2013).

A tanulmányi célú migráció értelmezésem szerint közelít a transznacionális migráció ideáltípusához. (1) E migráció transznacionális társadalmi térben zajlik, amelyet „társadalmi gyakorlatok, termékek, szimbolikus rendszerek alakzataiként” definiálhatunk, amelyek „legalább két nemzetállamban található, különböző földrajzi helyeket kötnek össze” (Pries 2001, 18.).² (2) A tanulmányi célú migrációban részt vevő diákok maguk is újratermelik ezt a transznacionális társadalmi teret, és annyiban közelítenek a transznacionális migráns ideáltípusához (Pries 2010, 59.), amennyiben két országban élnek, illetve tanulnak, két ország, lokalitás között mozognak, és ha különböző módon és intenzitással is (Basch, Glick Schiller, Szanton Blanc 1994), de két országhoz, világhoz kötődnek. (3) A tanulmányi célú migráció nem tekinthető lokalitások közötti egyszeri és egyirányú elmozdulásnak. Jóval inkább egy időben elhúzódó, akár többszöri ide-oda mozgással járó, nyitott kimenetelű folyamatként, egyfajta „lebegő” állapotként vagy látens, befejezetlen migrációként értelmezhetjük (Feischmidt, Zakariás 2010a, 159.; 2010b, 75.; Horváth 2004; Szentannai 2001).

Ha a tanulmányi célú migráció hosszú évekig elhúzódó, sokáig befejezetlen folyamatot jelenthet is, előbb vagy utóbb (ha nem is mindig véglegesen) bejezetté válik; a migránsnak el kell döntenie, hogy Magyarországon tervezi-e jövőjét, visszatér szülőföldjére, esetleg egy harmadik országban boldogul. Tanulmányomban arra törekszem, hogy a migránsok perspektívájából tekintsek a migráció folyamatára, s azt szeretném bemutatni, hogy a magyarországi továbbtanulásról, illetve a maradásról vagy visszatelepedésről szóló történetek és döntések milyen jellegzetes narratívákba ágyazódnak a tanulmányaikat egykor vagy az interjú készítésének időpontjában Magyarországon folytató vajdasági magyarok elbeszéléseiben.

Migráció és narratív identitás

A vándorlástörténetek már a mitológiai szövegekben is a „menni vagy maradni” dilemmájában fogalmazódnak meg (Kovács, Melegh 2000, 145.). A helyváltoztatás, a migráció „sorsesemény” (Tengelyi 1998), fordulópont az ember életében. Nemcsak a kényszerű elmozdulás, az emigráció, a menekülés kívánja meg az élet újraépítését és újrafogalmazását, az önkéntes migráció is fordulatot jelent az ember életében – ami értelmezést, magyarázatot kíván (Deme, Kovai, Zombory 2007, 73.; Gödri 1998). Melegh és Kovács szerint az értelmezési kényszer egyfelől abból fakad, hogy a migránsok elhagyták szülőföldjüket, otthoni közösségüket. Egy Vajdaságban élő beszélgetőpartnerünk megfogalmazása szerint: „azoknak kell magyarázkodniuk, akik elmentek” – ők azoknak tartoznak úgymond számadással, akik otthon maradtak. Másfelől a migránsoknak a befogadó közösség előtt is legitimé kell tenniük a migráció tényét, saját migráns státuszukat (Gödri 1998). E kettős szorításban a migránsok gyakran újrafogalmazzák narratív identitásukat (Melegh, Kovács 2009, 66.).³

Migráció és narratív identitás kapcsolatának feltárását célzó tanulmányuk bevezetőjében Kovács és Melegh a következőképpen fogalmaznak: „Az elbeszélt élettörténetek identitásteremtő funkciója (...) közismert: társadalmi identitásunk egyik forrása a magunkról és rólunk elbeszélt történetek összessége. Más szóval: önazonosságunk egyik záloga az, hogy e szövegek segítségével a jelen perspektívájából konzisztens és mások által igaznak tartott történetet hozunk létre önmagunkról.” (Kovács, Melegh 2000, 93.)

Narratíváikban az elbeszélők a jelen perspektívájából szelektálják, rendezik és mesélik újra a migrációhoz vezető múltbeli eseményeket, érzéseiket – a narratívákat ugyanakkor a jövőhöz kapcsolódó elvárásaik, reményeik is szervezik (Kovács 2007, 271–273.; Niedermüller 1988; Ricoeur 1999). A migránsok történeteiben a migrációhoz, illetve a végleges áttelepedéshez vagy a visszatelepedéshez kapcsolódó narratívák nem csupán a döntés(ek) megalapozott, koherens és legitim voltát hivatottak bemutatni és igazolni, narratíváikban a migránsok azt demonstrálják, hogy a tér- és időbeli változások közepette is azonosak maradtak önmagukkal

(Ehmann 2002), megőrizték személyiségük integritását.⁴ A személyes elbeszélések ugyanakkor nem esetlegesek, hanem „narratívák hálózataiba” (Benhabib 1999, 344., idézi Meinhof, Armbruster, Rollo 2002, 11.) ágyazódnak. Egy-egy közösségben generációkon ívelhetnek át olyan kulcsnarratívák (Meinhof 2002),⁵ amelyek a közösség számára fontos események, történések kapcsán újra és újra mozgósíthatóak elbeszélési mintaként, értelmezési sémaként. A mester- vagy szupernarratívák pedig az „egyéni tapasztalatok feletti szinten” működő és „hosszabb távon is érvényes kulturális mintákat és identitásokat” előíró, gyakran évszázados elbeszélési szerkezetek, sémák, amelyeket az elbeszélők mintegy készen kapnak, s amelyek segítségével elmesélhetik, értelmezhetik, narratívává szervezhetik személyes tapasztalataikat, élményeiket, valamint kifejezhetik, megerősíthetik saját identitásukat (Kovács, Melegh 2000; Melegh, Kovács 2009, 72.).⁶

A tanulmányi célú migráció résztvevői esetében a végső le- vagy visszatelepedésről hozott döntés gyakran egy összetett, hosszabb folyamat eredményeként születik meg. Beszélgetőpartnereink egy része az áttelepedés szándékával kezdte meg magyarországi tanulmányait, mások viszont a hazatérést tervezték, legalábbis nem zárták ki annak lehetőségét. Voltak, akik a diploma megszerzését követően egyszer vagy többször is visszatértek szülőföldjükre, a két ország között mozogva keresték a jobb megélhetési lehetőségeket, s ha megtelepedtek is Magyarországon, nem tekintik feltétlenül véglegesnek döntésüket (Erőss, Filep, Rácz, Tátrai, Váradi, Wastl-Walter 2011, 10–11.); mások életútjában egy-egy harmadik országba tett kitérő is előfordul.

Amikor a migránsok arról beszéltek, hogy miért jöttek Magyarországra tanulni, miért döntöttek amellett, hogy Magyarországon vagy a Vajdaságban kívánának élni, a döntéseiket alátámasztó érvek között mindazokkal a vonzó és taszító tényezőkkel találkozhattunk – magyar nyelvű oktatás lehetőségei, mobilitási, boldogulási lehetőségek különbségei stb. –, amelyeket a szakirodalomból is jól ismerhetünk (összefoglalóan lásd Erőss, Filep, Rácz, Tátrai, Váradi, Wastl-Walter 2011; Takács, Tátrai, Erőss 2013). A „racionális”, nyilvánvaló megfontolások azonban nem önmagukban állnak, hanem különböző, gyakran mély érzelmekkel átítatott, az otthonról, kötődésekről, etnikai, kulturális identitásról és különbségekről szóló narratívákba ágyazódnak, amelyek a döntéseket, a migrációt magát koherens, megalapozott, legitim, morálisan igazolható folyamatként ábrázolják.

Nem törekedtem az összes hajdani vagy jelenlegi vajdasági magyar diákkal készült interjú narratív elemzésére, arra vállalkoztam csupán, hogy néhány (nem reprezentatív értelemben vett) tipikus narratívát bemutassak, értelmezsek. E narratívák tartalmi elemei, motívumai több interjúban felbukkantak, ám némely esetben az átlagosnál nagyobb hangsúllyal és koherenciával húzódtak végig beszélgetőpartnereink migrációs történeteiben.

Történetek és narratívák

Család és érzelmi biztonság

Karolina édesapja sofőrként dolgozott, édesanyja – az elterjedt családmoddelt követve – két gyermekük születése után otthon maradt. A család gazdálkodásból szerzett kiegészítő jövedelmet. Karolina 1992-ben fejezte be az egészségügyi szakközépiskolát, felvételizett Szegeden a fogorvosi karra, ahová nem vették fel. Nem tudott otthon elhelyezkedni, ezért Szegedre ment, ahol ápolónőként, majd szülésznőként dolgozott 1998-ig. Ismét felvételizett, de már két helyre; Szegedre nem, Újvidékre felvették. Egy évig járt egyetemre, a bombázások miatt azonban tavasszal félbeszakadt az oktatás. A bizonytalan, nehéz időkben kapóra jött a rádióban hallott hír: a körülményekre való tekintettel a szegedi intézmények átveszik a hallgatókat. Tanulmányai alatt is dolgozott a klinikán. 2004-ben végzett Szegeden, rögtön elindította diplomájának két évig tartó szerbiai honosítási folyamatát. Ikerfiai 2006-ban születtek, hét hónapos korukban Karolina megkezdte szakmai gyakorlatát Szabadkán. Ennek leteltével sem tudott elhelyezkedni a Vajdaságban, ezért újból visszatért Szegedre, ahol 2008-ban egy magánklinikán kezdett el dolgozni. Egy évvel később szülővárosának rendelőintézetében kerestek helyettesítő kollégát, azóta heti munkaidejét megosztva ingázik a vajdasági város és Szeged között. Karolina egy Szeged melletti településen bejelentett lakóhellyel rendelkezik, de vajdasági szülővárosában él, kettős állampolgár, akárcsak férje és gyermekei.

Amikor arról beszélnek, hogy miért Magyarországra, illetve Szegedre telepedtek át, jöttek tanulni, a vajdasági magyar migránsok gyakran hangsúlyozzák a földrajzi, közlekedési értelemben vett közelség fontosságát; a szülők, családtagok, barátok legyenek gyorsan elérhetőek, az utazás ne vegyen igénybe sok időt.⁷

Karolina minden fontos döntését a családhoz való közelség szempontja határozta meg. Azért akart Szegedre menni, mert közel van a szülővárosához: *„én a szüleimhez, testvéremhez ragaszkodtam, tehát messzebbre nem mentem volna”*. Szegeden dolgozva és tanulva heti rendszerességgel ingázott a határon át. *„Csak miattuk ingáztam! A szüleim, a testvérem miatt, volt miért hazajönni, volt hová hazajönni.”* Karolina mindig haza akart költözni. Amikor megszerezte a diplomáját, mégis felmerült a gondolat, hogy párjával letelepedhetnének Szegeden, ám ezt hamar el is vetették. Hiába vásárolta meg néhányszor a hirdetési újságot, mérnököt senki nem keresett, *„kellő ismeretség”* hiányában pedig nem találtak állást. Munkahelyi főnöke azt javasolta, adják el vajdasági otthonukat, ám erre nem álltak rá; az eladott családi ház értékéből legfeljebb egy szegedi panellakásra futotta volna, és Karolina nem akart ilyen környezetben élni. A családi ház építésének lehetőségét elvetették; szülei soha nem vettek fel kölcsönt, ők sem akartak adósságba keveredni.

Abban tehát, hogy végül a Vajdaságban maradtak, megélhetési, anyagi szempontok *„is”* latba estek. De Karolina narratívájában az anyagi megfontolá-

sokat is átszövik a családhoz kötődő érzelmei. A családi minták – az eladósodás elutasítása – befolyásolták a döntését, számára a kertes családi ház az élet elfogadható kerete, amellyel szemben a kis panellakás nem kínál alternatívát, még ha szegedi is; a házat, amelyben élnek, Karolina szüleitől kapták, attól elválaszthatatlan a szülők erőfeszítése, az édesapa keze munkája.

Amikor a Szegedre költözés ötlete felmerült, még nem születtek meg a gyermekei, visszatekintve azonban az otthon maradás mellett szóló legfontosabb érve az, hogy amikor dolgozik, valamelyik nagyszülőnél biztonságban tudhatja ikerfiait, s szemben kollégákkal, ismerősökkel – akár a Vajdaságban, akár Szegeden –, nem kényszerül arra, hogy bölcsődébe adja őket. A kérdésre, vajon más országban is el tudná-e képzelni az életét, az első, gyors válasza – *„de hát az mind messzebb van, mint Szeged!”* – után Karolina hosszasan gondolkodik, s a szlovéniai Lendva nevét említi, ahol sok magyar él; majd hozzáfűzi, túl messze van ahhoz, hogy az édesanya bármikor jöhessen vigyázni a fiaira. Azután pontosítja szavait.

„Nem is csak az, hogy vigyázni a gyerekekre, hanem nekem szükségem van arra, hogy hetente, kéthetente azért csak lássam őket, meghallgassam, van-e valami bajuk, vagy hová vannak, mit csinálnak, esetleg segíthetek-e valamit. Ez nekem fontos. És ezt messziről nem lehet, Skype-on keresztül ezt nem lehet.”

Karolina kitágítja érvelése horizontját. A családi kapcsolatok nem a nagymamára és az unokákra korlátozódnak, a többes szám harmadik személyű alakok használata arra utal, hogy három nemzedéket átfogva mindazokat magukba foglalják, akiket Karolina a beszélgetés során sokszor említ: szülők, férjének szülei, testvére. Nem egyoldalúak vagy egyirányúak ezek a kapcsolatok: Karolina is rendelkezésre áll szerettei számára, ha szükség lenne a segítségére, s szóhasználatával – *„nekem szükségem van”, „nekem fontos”* – világossá teszi, hogy ő az, akinek elemi igénye a rendszeres, személyes találkozás, a beszélgetés a hozzátartozóival.

Az interjúk során gyakran hallottunk arról, hogy a Magyarországon letelepedettek számára – a hazalátogatáson túl – milyen fontos a rendszeres kapcsolattartás az otthoniakkal vagy más áttelepült vajdaságiakkal – telefonon, e-mailen, Skype-on.⁸ Karolina, közvetve utalva a technika kapcsolattartásban és a földrajzi távolságok leküzdésében játszott szerepére, egyértelműen kifejti, hogy számára a technika, a Skype nem pótolhatja a bensőséges találkozásokat (mondhatnánk, elidegenít). Az igazi közelséget, a család összetartozását csakis a rendszeres, közvetlen, személyes találkozások nyújthatják, ezek alapozzák meg és teremtik folyamatosan újjá azt az érzelmi biztonságot, amely köré Karolina narratívája szerveződik. Női migránsok történeteiben a családorientált önábrázolás meghatározó szerepet játszik (Melegh, Kovács 2009). Karolina elbeszélésének centrumában is a család áll, a családhoz való mély érzelmi kötődés, ez befolyásolta migrációs döntéseit is.⁹

Az otthon maradni vagy Szegedre áttelepedni dilemmájának megoldásában egy látogatás is segített, amelynek elbeszélésével Karolina a szűkebb, családra fókuszáló döntését tágabb összefüggésben helyezi el. Egykori tanítója Szegedre

költözött, Karolina felkereste, s a beszélgetés során megkérdezte tőle, szeret-e Magyarországon élni. Az asszony, aki Szeged elitnek számító családi házas övezetében, szép, igényes lakásban lakott, nem adott egyértelmű választ, de amikor kikísérte Karolinát, azt mondta: „*én nagyon szeretek Magyarországon élni, de csak idáig, a kapuig*”. A közvetlen szomszédasszonyával sincs köszönő viszonyban, fűzte hozzá. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy – elsősorban a vajdasági és magyarországi viszonyok összehasonlításakor – több vajdasági migráns említette a beszélgetések során a jószomszédi kapcsolatok ápolásának jelentőségét, amelynek rituális eleme a közös, komótos, akár naponta többszöri kávézás. Néhányan arról is beszámoltak, hogy áttelepedve igyekeztek meghonosítani ezt a szokást szomszédjaik körében (lásd Hajnal 2003; Hajnal, Papp 2004; Papp 2005).¹⁰

A látogatás Karolina visszatekintő értelmezésében szerepet játszott abban, hogy végül nem vettek fel lakáshitelt, nem telepedtek át. Ez a történet opozícióba állítja Magyarországot a vajdasági otthonnal; az előbbi „üres” földrajzi helyként jelenik meg, olyan környezetként, amely mintegy bezárja a migráns tanítónőt kertkapuig tartó otthonába. Ebből a világból hiányoznak a közvetlen emberi (szomszédügyi) kapcsolatok, hiányzik az érzelmi biztonság. Karolina azonban tovább tágítja döntése perspektíváját, amikor arról beszél, hogy volt ideje „*kicsit*” megismernie a magyarországi embereket, akik mások, mint „*mi*”, azaz a vajdaságiak. A különbségeket, melyek e tematikus szám nem egy tanulmányában megjelennek, ő is a párhuzamos ellentétpárok (bináris opozíciók) narratív eszközével (Kovács, Melegh 2000, 142–148.) – bár a negatív minősítő jelzők súlyának enyhítésével – írja le: a magyarországiakhoz „*inkább*” az anyagi-asság, önzés, irigység, a munkahelyi furkálódás kapcsolódnak, a vajdaságiakhoz ezek ellentétei. Szegedi munkahelyéhez azért ragaszkodik, mert ott a legmodernebb eszközökkel, anyagokkal dolgozhat, szülővárosának rendelőintézetét jóval szegényesebb felszereltség, ám jobb közösség jellemzi. A Vajdasághoz, a szülővároshoz sűrű, intenzív, érzelmileg telített kapcsolatok kötik, amelyek fontosabbak minden – Magyarországhoz kötött – anyagi értéknél.

Magyarként, kisebbségiként

Hazatérés az anyaországba

Előbbi történetben az etnicitás nem jelenik meg a migrációs és letelepedést érintő döntéseket meghatározó motívumként vagy érvként,¹¹ több beszélgetőtársunk elbeszélésében azonban a magyar identitás, a Magyarországhoz fűződő kötelekek vagy a kisebbségi létből fakadó morális kötelezettségek köré fontos etnocentrikus narratívák (Kovács, Melegh 2000)¹² szövődnek.

Olivér 1993-ban, az általános iskola befejezése után került egy alföldi kisváros egyházi gimnáziumába. Nála jóval idősebb bátyját a család már két évvel korábban kimenekítette Szegedre; úgy gondolták, Olivér kikerülheti a majdani besorozást, ha Magyarországon jár középiskolába. Mivel a kisváros messze esett

vajdasági lakóhelyétől, szülei vásároltak két kis házat, ahová a kollégiumból Olivér hazamehetett, s ahol ők is megszálltak látogatásaik alkalmával. A szülők próbálkoztak, de nem tudták megszokni a magyarországi környezetet, Olivér bátyja azonban néhány haza- és visszamozdulás után az alföldi kisvárosban telepedett le és alapított családot. Olivér felsőfokú közgazdasági tanulmányait egy dunántúli főiskolán végezte, majd visszatért az Alföldre, egy patinás katolikus városban vett részt az egyházi felsőoktatás elindításában. Itt nősült meg, felesége magyarországi.

Olivér szülei aktív életük jelentős részében virágtermesztéssel foglalkoztak, s arra a kérdésre, vajon honnan volt a gazdálkodáshoz a minta, a nagyszülők említik; apai nagyapjától a második világháború után mindent elvettek, a semmiből kezdte újra az életet, kemény munkával gyarapította a gazdaságot, földet szerzett. Ezt a nagyapát, aki „*talán postás, magyar katona is volt*” a magyar időkben, keresték a háború után, ő a kukoricásban bujdosolt. A másik nagyapja Csurogon élt, azon sajkásvidéki falvak egyikében, amelyek magyar férfilakossága áldozatul esett a partizánmegtorlásoknak. Nagyapja, akinek apját és két bátyját is kivégezték, azért maradt életben, mert kellett két erős férfi, aki a halottakat kivitte a tömegsírba és eltemette. Tudták, hogy őket is megölik, ezért egy alkalmas pillanatban megszöktek.

Az érintett családokban interjúink tapasztalatai szerint a traumák – kivégzések, hadifogság, börtön, Goli otok – tabusítása volt jellemző, a túlélők nem beszéltek róluk, a következő nemzedékek pedig nemigen kérdeztek. Olivér nagyapja sem mesélt semmit, „*bátyám az utolsó éveiben egyszer-kétszer ki tudott hozni belőle dolgokat, de mindig félt, hogy eljönnek érte*”.¹³ Olivér nem közvetlenül a nagyapjától hallott a történetekről, hanem a bátyjától, jó tíz évvel a nagyapa halála után „*tudogattam meg*”. A családi emlékezet traumatikus darabjait Olivér bátyja tárta fel, adta tovább neki. Olivér számára e történettöredékek meghatározóak, hosszasan beszél róluk – hangsúlyozva, hogy nem tud mindent –, de magyar identitása nem e trauma körül kristályosodik ki, szerveződik narratívává.

Bátyja a családfát is kikutatta: „*szász, cigány, tehát mindenféle felmenőink vannak, de úgy alapvetően a magyar kultúrát és magyar beszédet tanultunk, és magyartudatunk is van, teljes mértékben*”. Gyakori vajdasági történetet villant fel ez az egymondatos leírás: különböző etnikumú, nyelvű felmenőket magába asszimiláló, erős identitással bíró magyar családet. Saját magyar identitását Olivér azonban nem olyan adottságként mutatja be, amelybe természetesen belenőtt, hanem egyfajta fejlődéstörténetbe ágyazva ábrázolja, amely a szerb környezettel szemben és Magyarország vonzásában alakult ki, s amely befolyásolta migrációs döntéseit is. Ez a fejlődéstörténet, a migráció története egyúttal az apától való elszakadás, eltávolodás története.

Olivér gyermekkorára rányomta bélyegét apja, aki megkövetelte tőle, hogy osztályelső legyen, elvárás volt, hogy ha az osztályban senki nem tudja a választ a tanár kérdésére, neki akkor is tudnia kell; a gyerekközösségekben nem is örvendett népszerűségnek, magányos volt. Apja keményen számon kérte a szerb

tanulmányaiban való előrehaladást is, mondván, e nélkül nem tud majd boldogulni. Noha Olivér az „*egyik legjobb szerbes*” volt magyar osztályában, belül mély ellenállást érzett: „*miért kell nekem szerbül érvényesülnöm, hogyha én magyarul tudok, magyarul beszélek?!*” Mindig „*nagy-nagy*” stresszként élte meg, amikor szülei nem voltak otthon és egy szerb vevő jött a virágokért; nem értette a tájnyelvi, „*a szája szögletéből odabökött*” szavakat, „*kellemetlen*” emlékként idézi fel ezeket az alkalmakat. Úgy emlékszik, hogy ugyan háborús idő járta (nem messze húzódtott a horvát front, hallották a fegyvereket), s ő még csak 14 éves volt, de a szülei rábízták a döntést, hogy Magyarországon kezd-e meg középiskolai tanulmányait. S visszatekintve arról beszél, hogy az egyik ok, amiért Magyarországra jött, a nyelv, a szerb nyelvvvel szembeni ellenérzése és az anyanyelven való boldogulás vágya volt.

„A másik dolog (a nyelv mellett) pedig az az ösztönös, örökös vonzódás az új világ, Ma-gyar-or-szág felé. Tehát azt innen nehéz elképzelni, hogy egy határon túli... én úgy éltem meg az otlétem során, hogy tényleg... tényleg egy kicsit úgy tekintenek Magyarországra, mint az igazi hazájukra, és tulajdonképpen mintha az édesanyjához futna az ember. Ez egy idealizált kép, de valami ilyesmi van ott belül. Nekem izgalmas is volt, meg olyan megkönnyebbülésérzés, hogy Magyarországra jöhöttem tanulni.”

Majd húsz év távlatából visszatekintve Olivér az éppen csak tizennégy éves önmagát úgy mutatja be, mint aki egész addigi életében, mintegy természetből fogva vonzódtott Magyarországhoz, amelynek nevét lassan, nyomatékkal, szótagolva ejti ki, s amelyhez az „*új világ*” metaforája tapad; a felfedezésre váró, izgalmas országé. Személyes érzéseit kivetíti a határon túli magyar közösség egészére, úgy beszél a már régen maga mögött hagyott – „*ottlétem során*” – vajdasági világról, mint ahol ebben az érzésben a közösség minden tagja osztozott. Olyan érzések ezek, amelyeket az, aki nem él(t) kisebbségi sorban, nem tud átérezni, megérteni. A kisebbségi magyarok egyik kulcsnarratívája, az anyaország narratívájának magva, hogy a határon túl élő magyar – bárhol adatott is élnie – valódi hazája Magyarország, ha Magyarországra jön, hazatér. A haza anyaországgént jelenik meg, megszemélyesül az édesanyjához futó gyermek alakjának felidézésével; a hazatéréshez a biztonság, a védelem, a megnyugvás érzése kapcsolódik. Olivér igyekszik mérsékelni a szavait átszövő patetikus-ságot: „*idealizált kép*”, „*valami ilyesmi*”, majd elbeszélése visszatér a személyes síkra. A migrációs döntést kísérő érzelmek az új világnak szóló izgalom és a megkönnyebbülés. Később elmondta, szép lassan megnyugodott a magyarországi kisvárosban, ahol mindenki magyarul beszélt. Megszabadult a kellemetlen helyzetektől, a szerbekkel való kényszerű és rossz emlékű kommunikációtól, s az ezzel járó stressztől. Ezek az élmények azonban elválaszthatatlanok a kemény, hajlíthatatlan apa elvárásaitól, az Olivérre nehezedő folyamatos nyomástól, amelytől a migráció segítségével kerülhetett messzebb. Olivér nem mondja ki explicit módon, hogy Magyarországra való költözése és az apjához fűződő ambivalens kapcsolata között ok-okozati összefüggés van. Narratívájában megjelenő identitása, az anyaországnak tekintett Magyarországhoz való viszonya, a döntés, hogy elköltözik otthonról, mégis elválaszthatat-

lan az őt a családjához fűző érzelmi kapcsolattól. Olivér a beszélgetés során felidézte, hogy nemrég, egy otthoni látogatás alkalmával döbbent rá arra, hogy bár szeretik egymást, a szüleivel nem kötődnek igazán egymáshoz, mindig „rideg” volt a kapcsolatuk, bátyja sokáig „pótapuka” volt számára. A biztonságot, megnyugvást, otthont jelentő emberi kapcsolatok, érzelmek Magyarországhoz kötik Olivért, amióta beköltözött az egyházi iskola kollégiumába, az otthontól való elszakadást nem fájdalom, hanem felszabadulás érzése kísérte.¹⁴

Olivér elbeszélésében tetten érhetjük a teleologikus történetészövés narratív stratégiáját (lásd ehhez pl. Gyáni 2002, 140.), amelynek során a migráció felé vezető, azt megalapozó és igazoló migrációs döntést emeli ki a történetből.

„(...) nekem az identitásomról annyit, hogy amikor negyedikesek voltunk, és a tanító bácsi elmondta, hogy akkor hazánk szomszédjai, és közte volt Magyarország. És én megkérdeztem tőle, hogyhogy az ott Magyarország, ez a hazám, vagy az lenne a hazám, és a tanító bácsi mondott egy nagyon kitérő választ. Tehát nekem annyira nem volt jugoszláv identitásom, hogy nem értettem, nekem miért Jugoszlávia a hazám, amikor magyar vagyok.”

Ez az elbeszélés visszatérést jelent az anyaország kulcsnarratívájához, közép-pontjában a tízéves Olivér magyar identitása áll. Olyan eseményt idéz fel, amelyben egy bátran kérdező magyar kisdíák áll szemben a kérdésre őszintén nem válaszoló (véltetően ugyancsak magyar) pedagógussal. A pedagógus a jugoszláv államot, a hivatalos „hazát” képviseli, amelyet a kisdíák nem hajlandó hazájának tekinteni. A „nem értettem” ugyan bizonytalanságra utal, de egy nagyon szilárd identitású gyerek áll előttünk, aki nemcsak a szerb nyelvvel szemben érzett belső ellenállást, de az állam által felkínált identitást sem fogadta el; hiszen neki, magyarként, megvolt a maga hazája és identitása.

A jugoszláv és a magyar identitás szembeállítására nem véletlen, a családtörténetbe ágyazva jelenik meg. Olivér ma már ritkán jár haza, szülein kívül az unokatestvérei élnek, de ők szerb férfihoz mentek feleségül. Apai nagynénje és nagybátyja szerb környezetben dolgoztak és éltek, nagynénje a lányokat arra ösztönözte, hogy szerb férfit válasszanak maguknak, mondván, akkor nem kell egész életükben földet művelniük. A nagynéni és a férje jugoszlávnak vallották magukat.¹⁵

Olivér ritkán látogatja szerb környezetben élő rokonait, ahol ugyan mindenki kedves vele, de a nyelv „nagyon-nagyon komoly akadály”. Az ő generációjában fordult elő először, hogy a családba szerbek kerültek. „Azelőtt nem. A magyarok körében régebben sokkal fontosabb volt ez a... ez a körön belüli, tehát magyar a magyarral. Mert azt mondták, aki szerbhez megy férjhez, az elveszett az etnikum, a magyarok szempontjából. És hát ez igaz is.”

Az unokatestvérek röviden felvillantott történetében és annak értelmezésében a vegyes házasság mint a többségi társadalomban való boldogulás, a mobilitás, a könnyebb élet esélye a magyar kisebbségi közösség íratlan törvényeinek megszegését jelenti. A vegyes házasságok tilalma, az etnikumon belüli házasságok morális parancsa nem egy beszélgetés során felmerült, jellemzően a romlás, a kisebbségi magyar közösséget érintő veszteség és veszély összefüggésében.

Megmaradni

Zsófia húszas éveinek második felében jár, egy vajdasági kisvárosban él. Az interjú időpontjában munkanélküli volt és vajdasági pedagógiai tanulmányait követően Magyarországon posztgraduális képzésben logopédusnak készült. Már a beszélgetés elején szóba került, hogy családjában „természetesen” nincs példa vegyes házasságra.

„Akkoriban, amikor a szüleim összeházasodtak, akkor így (...) nem volt központi téma ez. (...) számomra sokkal fontosabb az, hogy egy magyar párom legyen, mintsem szerb, és nekem ma már sokkal fontosabb a magyar identitás is. Tehát én úgy érzem, hogy annak, hogy magyarnak születtem, az valahol egy keresztet jelent, és ezt vállalnom kell, nem szabad beolvadnom egy más kultúrába, egy más nemzetbe.”

A szülők generációjának magától értetődő házassági szokásaival szemben Zsófia számára a saját etnikumon belüli házasság tudatos döntés kérdése, értelmezésében a vegyes házasság egy másik kultúrába, nemzetbe való beolvadást, vagyis önfeladást jelent. A magyar lét összekapcsolása a kereszt metaforájával a szakralitás auráját vonja a kisebbségi sors köré. A kereszt jelentését firtató kérdésre adott válasza azonban nem a hordozandó kereszt terhét, a szenvedést idézi fel. Zsófia szerint magyarnak lenni „*nagyon szép, nagyon nemes dolog*”, kiváltságot, kitüntetett állapotot jelent és rendkívüli gazdagságot: a világ egyik legszebb nyelvét, a gyönyörű kultúrát és a Vajdaságban megőrzött, ápoltnépi hagyományokat. Zsófia végtelenül büszke arra, hogy mindennek birtokában lehet, mindezt képviselheti, és élete egyik céljának tekinti, hogy a jövő generációjának megmutassa: „*magyarnak lenni igenis fontos dolog*”.

Magyar identitásának jelentősége és személyes tétje elbeszélése szerint egy fokozatos, ám határozott irányú folyamat során tudatosult benne, amelyben a szerbekhez való viszonya kulcsszerepet játszott. Az általános iskolát kiváló tanulóként elhagyó Zsófia biztos volt abban, hogy nem akar szerb középiskolába menni. Gimnazista éve alatt szülővárosában gyakoriak voltak a magyar és szerb fiatalok – szavaival „*a két nemzet*” – közötti konfliktusok, amelyeket ő kisebbségi léte elleni támadásként, fenyegetettségként élt meg: „*hát én is ugyanolyan vagyok, mint az a másik!*”. Főiskolai tanulmányait kénytelen volt nagyrészt szerb nyelven folytatni, ami önmagában is nehézséget jelentett, emellett sok sérelem érte tanárai részéről, amelyek „*tövísként*” maradtak meg benne. Zsófia számára „*a szerb identitás*” főiskolai tanulmányai alatt mutatkozott meg, s ezt az identitást jellemezve halmozza a negatív jelzőket. A szerbek „*nagyon durvák, nagyon gorombák*”, „*összetartóak*”; de az összetartás sem jó tulajdonságként jelenik meg Zsófia elbeszélésében, hiszen „*kiközösítenek*” maguk közül mindenkit, aki más, legyen az kisebbségi vagy fogyatékkal élő. Messziről megismerni őket: „*túl hangosak*”, üljenek akár egy asztalnál vagy a buszon telefonálva, és nagyon sokat „*káromkodnak*”.

Zsófia a szerbekről kizárólag többes szám harmadik személyben, valamint kollektív „*másikként*” beszél. Szülei nem tiltották el attól, hogy szerb gyerekekkel játsszon, de ő önkéntelenül kikerülte őket, nemigen beszélgetett velük, a

gimnáziumban is kerülte a személyes találkozást a szerb osztályokba járókkal. Talán szerepet játszott ebben a második világháborút megélt nagyanyja intelme: a nagymamát nem érte erőszak, de történetei a szerb katonáktól való félelemről szólnak, s ő gyakran figyelmeztette Zsófiát, vigyázzon arra, kivel miről beszélget, szerb környezetben inkább ne szólaljon meg! S ő távol is marad tőlük: „*semmi, nekem úgymond problémám nincs velük, de ha nem bántjuk egymást, úgy a jó*”.

Zsófia elbeszéléséből kitűnik, hogy identitása a többségi szerbekkel szemben formálódott tudatos kisebbségi magyar identitássá. A beszélgetés idején még csak tervezte, hogy családjával és Magyarországon tanuló, de vajdasági szülővárosában politikai karriert tervező barátjával együtt benyújtja állampolgársági kérelmét. Sokakhoz hasonlóan a magyar állampolgárság számára elégtételt jelent; „*visszakapjuk úgymond a gyökereinket, mert Trianonnal sok mindent veszítettünk*”. A történelmi veszteség helyreállítása felett érzett öröm mellett a papír egyben bizonyítéka, felmutatható dokumentuma lesz annak, hogy Zsófia, bár a Vajdaságban született, a magyarországi magyarokkal „*egyenértékű*” magyar, akit így is kezelnek majd. Nem derül ki pontosan, hogy kiktől is várja Zsófia, hogy ezentúl úgy bánjanak vele, mint a magyarországiakkal, szavai azonban önkéntelenül is utalnak a kettős szorításra és szorongásra, amelyről különböző összefüggésben többször is hallottunk: nemcsak otthon vannak kisebbségben, de az anyaországbeliek sem tekintik őket mindig igazi magyarnak.¹⁶

Zsófia narratívájában a „*menni vagy maradni*” dilemmája s az erre adott válasz nem az anyaország vonzásában, hanem a kisebbségi magyar léthez tapadó morális kötelezettség összefüggésében születik. Az ő környezetében és korosztályában is vannak fiatalok, akik Magyarországra telepednek át, velük szemben ambivalens érzelmeket táplál. Egyrészt megérti őket, hiszen otthon a boldogulási lehetőségek szűkösek, alacsony az életszínvonal, másrészt „*gyáva-ságot*” érez azok döntésében, akik megélhetési okokból mennek el a Vajdaságból. Zsófi maga is sorolja azokat a problémákat, amelyek otthon várnak rá, abban sem lehet biztos, hogy sikerül szakmájában elhelyezkednie, ugyanakkor az elvándorlást a nehézségek elől való megfutamodásnak tekinti. E dilemmára szenvedélyes választ ad:

„*(...) ezzel a kérdéssel meg úgy vagyok, hogy ha én is csatlakozom hozzájuk [azokhoz, akik elmennek], akkor ki fog maradni? Ki marad itt? Hát nekem azért is vissza kell jönnöm, hogy legalább egy magyarral több maradjon itt, Vajdaságban!*”

Bármennyire személyes is Zsófia döntése, rávilágít arra, hogy a határon túli magyar kisebbségi közösségekben a vándorlást mély morális dilemmák terhelik (Gödri 1998).¹⁷ A szülőföldön való maradás parancsa, a szülőföld elhagyásának árulásként való megítélése mélyen beleivódott a migrációs döntések legitim és hiteles voltát igazoló narratívákba, már csak azért is, mert magyarországi és vajdasági politikai és szakmai diskurzusok folyamatosan ébren tartják a vándorlást megbélyegző, évszázados „*kulturális és hatalmi tiltásokat*” (Kovács, Melegh 2000, 147–149.).

Európa és valami más

A földrajzi terekhez, helyekhez, tájakhoz kapcsolódó képzetekben (geographical imaginations) az ezeket belakó emberekről, viselkedésmódokról, kultúrákról kialakult elképzelések, a különböző gazdasági, társadalmi vagy politikai körülményekhez köthető értékelések és várakozások, s mint láthattuk, érzelmek is megjelennek (lásd ehhez Gregory 1994), amelyek befolyásolják a migrációs döntéseket (Riaño, Baghdadi 2007). Karolina narratívájában a Vajdasághoz és Magyarországhoz az emberi kapcsolatok érzelmi telítettsége, illetve azok hiánya kapcsolódik, Olivér történetében Magyarország az anyaország, amely a hazatérés biztonságát kínálja, Zsófia számára Vajdasághoz a magyar identitást kísérő gazdagság és a kisebbségi létből fakadó morális kötelezettség tapad.

Magyarországot és Szerbiát, a két országban kínálkozó mobilitási, megélhetési, boldogulási lehetőségeket összehasonlítva, beszélgetőpartnereink gyakran éltek a bináris opozíciók (Kovács, Melegh 2000, 142–148.) alkalmazásának narratív eszközével. A két ország közötti különbségeket nem egyszer a fejlett – fejletlen (gazdaság, társadalom); civilizált – civilizálatlan (viselkedés); jól szervezett, működő – kaotikus, korrupció (bürokrácia); kiszámítható – kiszámíthatatlan (gazdasági, politikai környezet) párhuzamos ellentétpárjaiban írják le. Ez a narratív stratégia alátámaszthatja a migrációs döntéseket, egyúttal pedig az én/mi és a „másik” közötti kulturális, szimbolikus határok megvonásának eszközeként szolgál.

Lina 2006-ban került Budapestre, ahol felvételi vizsgájára készülve egy évet töltött az előkészítő intézetben. Tizennyolc évesen a vajdasági városból „felmenni” Budapestre, „az valami olyan szabadság volt!” Amiről otthon, a tévé előtt ülve ábrándozott, megvalósult: sétálhatott a Duna partján vagy át a Lánchídon, áruházláncokban vásárolhatott. A tanulás a kollégiumban nem volt megerőltető, a hangulat remek, „minden nap buli volt”. Sikeres felvételi vizsga után, 2007-ben kezdte meg gyógyszerészeti tanulmányait Szegeden, a beszélgetés idején diák volt. Lina nem csak azért választotta Szegedet, mert közelebb van szülővárosához, mint Újvidék, ahová szintén felvételizett. Harmadikos gimnazistaként a barátnőjével részt vettek egy nyílt napon a szegedi gyógyszerészeti karon, „bejöttünk és megláttuk a táblákat, hogy megnyomod a gombot, és felcsúszik a tábla, meg ilyen kivetítő, meg lézer, meg klíma. Hát ide akartunk jönni!”

Lina magyar családban született, magyarul végezte tanulmányait, de édesapja szerb iskolákba járt, s mivel szülei mindketten szerbek között dolgoztak, otthon is előfordult, hogy váltogatták a két nyelvet. Lina vegyes környezetben nőtt fel, a játszótéren barátkozott szerb gyerekekkel, könnyen megtanult, jól beszél szerbül; ahogy mondta, soha nem tett különbséget magyar és szerb között, mindenkivel játszott. Később, a zentai középiskolába kerülve az első nap köpködtek utánuk az utcán szerb gyerekek, mert magyarul beszéltek. Noha a középiskolai kollégiumban is barátkozott szerb diákokkal, az együttélés pozitív tapasztalatait Szabadkához, a szülővárosához köti, ahol „még elég jó, mert úgy

mindenki egyformán van, a magyarok is tudnak szerbül, a szerbek is tudnak magyarul. Annyira nincs az a különbség, hogy tényleg ott vagyunk egy rakáson, és jó”.

Lina szereti a szülővárosát, amikor megpillantja a városháza tornyát, elsírja magát. Mégsem kíván hazatérni. Noha igazán olyan helyen szeretne élni, ahol mindig süt a nap (úgy tudja, Új-Zéland és Ciprus ilyen hely), de Szegeden is el tudja képzelni a letelepedést: ide jár egyetemre, mindenki magyarul beszél, idevalósi a barátja, szereti a szép várost, jól érzi itt magát.

„Én nem szeretnék visszamenni Szabadkára. (...) Az anyukám mindig mondja, hogy »így felvágsz, amióta az EU-ba kerültél«. Engem először teljesen lenyűgözött ez, hogy Magyarországon bemész egy boltba, és akkor odakerülsz a kasszára, akkor a kasszás csak rád mosolyog, és jó napot kíván, aztán lepittyenti a cuccokat, és aztán rád néz és mosolyogva elköszön. És én ezt így megszoktam. És amikor hazamegyek, abban nőttem fel, de amióta láttam ezt, azóta úgy zavar, hogy úgy csinálnak a boltban a kasszások, mintha haragudnának a vevőkre. És senki nem képes mosolyogni. És közlekedésben, a dudálás. Nincs az, hogy átengedem a gyalogost meg beengedek a mellékutcából, meg ilyesmi. És ez nekem zavar. És ez nekem annyira tetszik Magyarországon, valószínű, ha elmennék nyugatabbra vagy máshova, akkor ott még jobb lenne. De ez nekem tetszik, hogy ilyen dinamikus a közlekedés, elengedik a gyalogost, hogy köszönnek, hogy kedvesek, hogy jó napot kívánnak. Van az embereknek egy csepp kultúrája, és ez nekem olyan sokat jelent. Én is szeretek kedves lenni, tudom, hogy azzal megszépítem a másoknak a napját, ha rámosolygok, és ez nekem olyan jó. És otthon meg olyan hangosan beszélnek, meg olyan mogorvák az emberek. Múltkor szálltunk fel a buszra, és anyámmal ketten előre mentünk, hogy megvegye a két jegyet, én meg jövök utána és egy fickó kikerült minket és közénk állt! És aztán hallottuk, telefonál, és magyar volt! Csak felvette azt a kultúrát, vagy nem tudom. És engem ez zavar, én ezt nem szeretem. És azért gondolom, hogy inkább itt maradnék. (...) ha nem muszáj, nem mennék vissza Szerbiába.”

Lina kérdés nélkül, magától és hosszan beszél arról, miért nem szeretne visszatérni Szabadkára. Az érzeléséből kibomló narratíva a ráébredésről szól, arról a folyamatról, amely eltávolította otthonától, attól a világtól, amelyet mindaddig természetesnek, magától értetődőnek fogadott el, amíg Magyarországra nem került. Lina narratívájában a régi és az új világ közötti különbségek olyan mindennapi élethelyzetek leírásában jelennek meg, mint a bevásárlás, közlekedés. Míg Magyarországon az emberek boltban, forgalomban egyaránt udvariasak, figyelmesek egymással, mosolyognak, köszönnek, addig az otthoni emberek udvariatlanok, mogorvák, figyelmetlenek. A magyarországi élmények elbeszéléséhez elégedettség, jóleső öröm tapad, ez a világ „tetszik” Linának, a mosolygó és udvarias kasszások az első élmény után is még sokáig „lenyűgözték”. Az otthoni emberek viselkedésének bemutatásához ezzel szemben az elégedetlenség, keletlenlenség, bosszankodás „zavar” és a „nem tetszik” igékkel nyomatékosított érzése kapcsolódik.

A migráció, az elmozdulás perspektívaváltással járt Lina életében. A vidéki, kisvárosi környezetből Budapestre, majd Szegedre került diáklány a mobilitással járó tapasztalatai fényében újrarendezi és értelmezi életének történetét. Ez a perspektívaváltás azonban nemcsak a megszokott gyermekkori környezettől való időbeli és térbeli eltávolodásra és távolságtartásra reflektál, de egyben hierarchikus viszonyokba is rendezi a régi/otthoni és az új/magyarországi világot.

Amikor kifejti, hogy miért nem szeretne Szabadkára visszamenni, Lina édesanyja szavainak felidézésével indít. Ez a felütés a Szabadkán élő édesanya szemszögéből láttatja és értelmezi Lina eltávolodását az otthoni világtól. Úgy tűnik, Lina hazalátogatásai során is összehasonlíttja a két világot, hangot ad elégedetlenségének, hiszen édesanyja „*mindig*” megjegyzi, hogy lánya „*felvág*”, vagyis lenézi az otthoni viszonyokat, embereket, s magát már nem tartja oda tartozónak. A „*felvág*” igében rejlő hierarchikus perspektíva ironikus jelentést nyer azzal, hogy az anya Lina megváltozott viselkedését – s egyben a pozíciót, ahonnan lenézi az otthon hagyott világot – egy földrajzi térhez kapcsolja, ami azonban nem Magyarország, nem Szeged, hanem egy politikai entitás, az Európai Unió. Lina fent bemutatott narratív stratégiája, a magyarországi és otthoni világ szembeállítását nemcsak egy migrációs döntést hivatott alátámasztani, hanem édesanyja ironikusan feddő szavaira is mintegy mentegetőző, saját viselkedését magyarázó választ ad.

Lina narratívájában a földrajzi terekhez a kultúrák különbözőségének és hierarchiájának képzetei kapcsolódnak. Magyarországot kedves, udvarias, figyelmes, mosolygó emberek lakják, akiknek van „*egy csepp kultúrája*”, s ezzel valahol középpontban áll Lina képzeletbeli hierarchiájában, hiszen ha elmenne „*nyugatabbra vagy máshova*” [nem tudni, vajon Ciprusra vagy Új-Zélandra gondol-e] valószínűleg még jobb világba kerülne, s még jobban érezné magát, mint Magyarországon. A hierarchia alján a mosolytalan, barátságtalan, udvariatlan emberek lakta, kulturálatlan otthoni világ, a szerbiai Szabadka áll. Lina egy friss élményével is alátámasztotta a hazatérés ellen szóló érveit. A buszon modortalanul viselkedő „*fickóról*” – Lina döbbenetére – kiderült, hogy magyar. Magyarként tehát más viselkedést várt volna tőle, ám az mégis „*felvette a kultúrát*” – hogy kitől, arról Lina nem beszél, de a jelenetben szereplő „*fickó*” etnikai azonosítása azt sejteti, hogy szerbekre, a rájuk jellemző viselkedési kultúrára gondol.

Lina narratívájának megértéséhez, lehetséges értelmezéséhez fel kell idéznünk, hogy a Vajdaság etnikai szerkezetének elmúlt húsz évben végbe ment átalakulását néhány Vajdaságban élő, valamint Magyarországra áttelepült interjúpartnerünk „balkanizálódásként” értelmezi, beszéljenek bár a boszniai hegyekből érkezett menekültek kulturálatlan viselkedéséről, a városok hagyományos építészetének, arculatának átalakulásáról vagy a nap minden szakában szemmel láthatóan ráérő emberekkel teli kávéházi teraszokról. A „balkanizálódás” e narratívákban egy idegen, s az őshonos, hagyományos kultúrát, mentalitást, világot fenyegető folyamatként jelenik meg. A szerbekről mint a „másik”-ról szóló narratívák, a balkanizálódás retorikái, akárcsak

Lina geográfiája a kultúrák hierarchiájáról akaratlanul is az orientalista diskurzus hagyományához illeszkedik.

Bakić-Hayden (1995) a felbomló Jugoszláviában megjelenő nyilvános, politikai diskurzusok elemzése alapján beszél a „Kelet” fokozatairól mint „egymásba ágyazódó orientalizmusokról”. Az orientalista diskurzusban a „Kelet” mint „Másik” koncepciója hallgatólagosan feltételezi a Kelet és a Nyugat közötti, értékekkel telített dichotómiát, amelyben a Nyugat önmagát következetesen a fejlett, civilizált világgal azonosítja. Az egymásba ágyazódó orientalizmusok e dichotómia újratermelésének olyan mintázatát eredményezik, amelyekben mindenki megtalálja, azonosítja azokat, akik nála „keletibbek”, vagyis elmaradottabbak, civilizálatlanabbak, barbárabbak stb. Kelet-Európa Ázsiában, míg önmagán belül a Balkánban találja meg az igazi Keletet. A volt Jugoszlávián belül és az utódállamokban kialakult – kimenetelüket tekintve korántsem ártatlan – diskurzusokban a „Kelet” és ezzel az európaiság fokozatai a Habsburg és az Ottomán Birodalomhoz kötődő történelem, az ortodoxia és az iszlám, az európai és a nem európai iszlám szembeállítása köré szerveződnek (Bakić-Hayden 1995, 917.). Az orientalista diskurzus hajlamos az esszencialista szemléletre, a „másik” csoport vagy társadalom tagjainak bizonyos vonásait, gondolatait, viselkedéseit tőlük elválaszthatatlannak, változatatlannak, öröknek tekinteni (Bakić-Hayden 1995, 918–919.). Erdélyi magyarok magyarországi határátlépéshez kötődő negatív élményeiről szóló beszámolókat, az erdélyi magyarok románokkal való azonosításának („lerománoszásának”) elterjedt gyakorlatát Feischmidt az orientalista diskurzus sajátos változataként értelmezi, „amely az Európán belüli Nyugat és Kelet, centrum és periféria viszonyát tartósan definiálta” (Feischmidt 2004, 49.).

Az orientalista diskurzus kézenfekvő, elterjedt, láthatóan sokféle helyzetben, összefüggésben mobilizálható és működő narratív – elbeszélő és értékelő – sémát, mintát kínál vajdasági magyar interjúpartnereinknek is közvetlen vagy közvetett tapasztalataik, tudásuk, élményeik megfogalmazására és megjelenítésére, szembeállítva egymással a „balkáni” és az „európai” vagy „európaibb” világokat, kultúrákat, magukat utóbbiban elhelyezve és bemutatva. Lina megkapó, naiv könnyedséggel, önkéntelenül alkalmazza az orientalista diskurzust jellemző narratív stratégiákat, megalkotva a maga földrajzi, kulturális hierarchiáját, egyúttal önmagát is elhelyezi a kulturált-kulturálatlan, magyarországi-szerbiai, európai-nem európai dichotomikus rendszerében. Ő is szeret mosolyogni, kedves lenni, mások napját megszépíteni – jövőbeli önmagát a betegekre mosolygó, kedves, türelmes patikusként látja –, ő már ide, az „európai” térbe tartozik.

Összegzés

A vajdasági magyar fiatalok tanulmányi célú migrációja gyakran, de nem feltétlenül jelenti a Magyarországra való végleges áttelepedéshez vezető első lépést. A „menni vagy maradni” vándorlást kísérő „örök” dilemmája a migráció e típu-

sa esetén nemcsak a tanulmányok helyéről való döntés idején merül fel, hanem a tanulmányok éveiben vagy a diploma megszerzése után akár évekkel is. Ahogy a tanulmányi célú migráció, úgy a „végleges” migrációs döntés is időben elhúzódó folyamat. Tanulmányomban azt próbáltam körbejárni, hogy az elmúlt években vagy a kutatás idején magyarországi tanulmányokat folytató, Magyarországon, Vajdaságban élő beszélgetőtársaink migrációs történetüket és a migrációt érintő döntéseiket hogyan ábrázolják, jelenítik meg. Migráció és narratív identitás összefüggését feltételezve abból indultam ki, hogy a migráció értelmezést igénylő sorsesemény, amelynek fényében a migránsok újrafogalmazzák élettörténetüket és identitásukat. Az elbeszélte történetek, narratívák nemcsak arra szolgálnak, hogy a migrációt és az ahhoz vezető döntéseket megalapozottan, hitelesen ábrázolják, hanem hogy egyben a vándorló ember személyiségének integritását, identitását is felmutassák.

Az általam bemutatott történetek és – nem a reprezentativitás értelmében vett – tipikus narratívák természetesen tartalmazzák azokat a tényezőket, érveket, amelyeket a migráció, a magyarországi le- vagy a Vajdaságba/Szerbiába való visszatelepedés mellett/ellen szólnak, és amelyeket több tanulmány is kimerítően elemzett. Ezek azonban olyan narratívákban jelennek meg, amelyeket átszönek beszélgetőpartnereink érzelmei, kötődései, azonosulásai és elhatárolódásai, s amelyekből – éppen ezért – kibomlik identitásuk.

Bármennyire egyedi minden történet, elbeszélésükhöz készen kapott, „öröklött” narratív sémák – kulcs- és szupernarratívák – állnak rendelkezésre, ahogy láthattuk ezt a kisebbségi magyarok anyaországról, a kisebbségi megmaradás morális parancsáról szóló narratívái vagy az orientalista diskurzus narratív elemeinek reflektálatlan alkalmazása esetében. A migrációs döntésekről szóló narratívákból eltérő identitások bontakoznak ki. Van, aki arról beszél, hogy döntéseit a családjára való tekintettel hozta meg, gyerekként, testvérként, anyaként. Életének és identitásának sarokköve a család és az általa nyújtott érzelmi biztonság. Mások etnocentrikus narratívákban jelenítették meg és értelmezték a maguk történetét. Van, aki határon túli magyarként hazatért a biztonságot, menedéket nyújtó anyaországba; más kisebbségi magyarként kötelességének érzi, hogy ne hagyja el a Vajdaságot, életét a magyarság és önmaga magyar identitása megőrzésének és továbbadásának kívánja szentelni. A családorientált narratívával szemben (legalábbis a bemutatott esetben) az etnocentrikus narratíváktól elválaszthatatlan a „másiktól”, nevezetesen a többségi szerbektől való különbözőség, elhatárolódás kifejezése. Az emberi viselkedési kultúrák hierarchiáját felvázoló mikrogeográfiaiban, ha nem kimondottan, de megjelenik a magyarokat a szerbektől elválasztó kulturális határ, amely az elbeszélés során az Európát a nem európai világtól elválasztó civilizációs határrá lényegül.

Le kell szögezmem, hogy önmagukban a migrációs narratívák semmit sem árulnak el a migrációs folyamat végső kimeneteléről; legfeljebb a már megtelepedett, családos emberek életéről sejthető, hogy nem mozdulnak vissza vagy tovább. Azt is látni kell, hogy elemzési kísérletem nem a megszólított emberek

identitásáról szól; az identitás megfoghatatlanul összetett, színes, amellet textusfüggő és szituatív – csupán a migrációról szóló történetek, a migrációs döntések és a narratív identitás összefüggéseit próbáltam értelmezni. Talán sikerült érzékeltetnem, hogy a vándorlás, az elmozdulás vagy éppen a helyben maradás nem könnyű döntés, és főként nem pusztán racionális mérlegelés eredménye.

Jegyzetek

- 1 A tanulmányi célú migrációról a TRANSMIG keretében szerzett tudásunkról más tanulmányokban is számot adtunk (lásd Eröss, Filep, Rácz, Tátrai, Váradi, Wastl-Walter 2011; Szügyi, Takács 2011).
- 2 A transznacionális társadalmi tér priesi definíciója: „(...) configurations of social practices, artefacts and symbol systems that span different geographical spaces in at least two nation-states (...)” (Pries 2001, 18.).
- 3 Maga az interjúhelyzet, amelyben a migráció körülményeiről kérdezzük, a történet el- és újramesélésére kér. Az interjúhelyzet azonban nem teremti, hanem előhívja e történeteket.
- 4 Élettörténet, migráció és narratív identitás kapcsolatához lásd például Glózer 2013; Kovács, Melegh 2000; Kovai 2008, Melegh, Kovács 2009.
- 5 Egy, a hajdani vasfüggöny két oldalán fekvő településpárokban folytatott nemzetközi kutatás során például a hajdani Kelet- és Nyugat-Németországot elválasztó határ mentén élők a munka, a dolgosság, munkaetika témája köré szervezett kulcsnarratívák segítségével fejezték ki saját pozitív identitásukat, valamint minősítették le a mentálisan masszívan továbbélő határ másik oldalán élő szomszédjaikat. Másutt súlyos történelmi események, pl. a németek bevonulása, partizánharcok, míg az osztrák–magyar határ mentén a határ jelentőségének tagadása, a „csönd” köré szerveződtek a kulcsnarratívák (lásd Meinhof 2002).
- 6 Kovács és Melegh migráns narratívákat elemezve hét szupernarratívát azonosítottak, amelyek közül a „papír szupernarratívával”, amely a vándorlást a papírok megszerzésének kálváriájaként meséli el, a vajdasági migránsokkal készített interjúk során is találkoztunk (Kovács, Melegh 2000, 96–97.). A szerzőpáros egy későbbi munkájában a mesternarratíva fogalmát használja harmadik országból különböző európai országokba vándorolt nők narratív identitásának elemzésekor (Melegh, Kovács 2009, 72–79.).
- 7 Különböző adatok tanúsága szerint a szerbiai állampolgárságú – alapvetően vajdasági magyar – Magyarországon középiskolába vagy felsőoktatási intézménybe járó diákok több mint hatvan százaléka Szegeden tanul (Danka 2010; Kovács, Medjesi 2005). A határon túli egyetemi, főiskolai hallgatók területi koncentrációja csak a vajdaságiak esetében ilyen erős. Ennek hátterében az oktatási szolgáltatások bő és színvonalasnak tartott kínálata, végső soron Szeged hagyományos, újraéledt és egyre erősödő regionális szerepköre áll.
- 8 A szakirodalomban konszenzus alakult ki arról, hogy a transznacionálisnak nevezett gyakorlatok korábban is léteztek – kötődés a kibocsátó otthonhoz, kapcsolattartás az otthon maradtakkal, oda-vissza mozgás országok között –, de az új közlekedési és távközlési technológiák tömegessé és mindennaposá tették a nemzeti határokon és nagy távolságokon átvélő kapcsolattartást és kommunikációt (lásd pl. Portes 2003).
- 9 Az osztrák–magyar határ mellett fekvő Pinkamindszenten élő Róza narratívájában is a családi kötődésekből fakadó érzelmi biztonság volt az egyik fontos érv, amikor arról beszélt, hogy oly sok mindszentihez hasonlóan miért nem hagyta el a periferikus falut. Ő a gyerekek felnevelése mellett a szülőkről való gondoskodás kötelességét is említette. (Váradi, Wastl-Walter, Veider 2004)

- 10 A kávézás, s főként a török kávé fogyasztása olyan mindennapi, a jószomszédi viszonyok ápolásához kapcsolódó szokás, amelyet a vajdasági magyarok a szerbektől vettek át, s ez alkalmat ad a vajdasági magyaroknak arra is, hogy a magyarországiakkal összehasonlítva a maguk „balkáni mentalitását” hangsúlyozzák. A kávézás szokása a vajdasági magyar közösségekben a pozitív „balkáni” tulajdonságok közé tartozik (Hajnal 2003; Hajnal, Papp 2004; Papp 2005).
- 11 Kérdésre beszélt arról, hogy barátai magyarok, vajdaságiak és néhányan magyarországiak. Az utcájukban lakó két szerb családdal nem járnak össze kávézni, nem ápolják a szomszédságot, köszönő viszonyban állnak. Újvidéki első egyetemistaként nehézségei voltak a szerb nyelvvél: nem értett mindent az előadásokon, szótárral tanult. Újvidéken egy szerb házaspár volt a főbérője, „teljesen befogadtak, teljesen korrektül, normálisan viselkedtek velem”. Gyermekait magyar iskolába íratta majd, de szerb óvodába járattja őket. Ezt saját nyelvi problémáival indokolja: nem beszéli elég jól a szerbet, s különösen, ha fáradt szerb asszisztensnőjét kell megkérnie, hogy tolmácsoljon a pácienseknek. Azt szeretné, ha fiai hamar megismerkednének a szerb nyelvvél. Karolina szerbekhez, szerb nyelvvhez kapcsolódó elbeszélései nem állnak össze a magyar kisebbségi etnicitás narratívájává.
- 12 Kovács és Melegh három tipikus, az etnicitás köré szerveződő narratívát azonosít. Az etnocentrikus narratívában a vándorlás az elvesztett/megőrzött nemzeti identitás témáját hozza felszínre. Az integrálódó/asszimilálódó narratíva középpontjában a beilleszkedés áll, míg a multikulturális narratíva emberi jogi kérdések köré szerveződik, többféle identitást mutat be (Kovács, Melegh 2002, 96., 100–103.).
- 13 Történelem iránt érdeklődő bátyja az Újvidéki Egyetem hallgatójaként kezdte meg diplomamunkájához a kutatásokat, ám mivel témája az 1944-es „magyarirtások” volt, amelyet nem vettek jó néven, végül Magyarországon diplomázott.
- 14 Olivér jó ideig foglalkoztatta a hazatérés gondolata; tisztában van azzal, hogy a kallódó, lassacskán asszimilálódó vajdasági magyar közösségben hiányoznak az értelmiségiek, a jól képzett vezetők. A kisebbségi létből fakadó (bizonytalan) morális parancsokat azonban felülírta a magánélete. Olivérben akkor tudatosult, hogy nem fog visszatérni a Vajdaságba, amikor megőszült. Felesége ugyanis hallani sem akar erről. Nemcsak azért, mert nem tud szerbül, hanem mert Olivér szerint nehezen viseli a paraszti beszédet, a bántó vicceket, zavarja az igénytelenség: az emberek öltözködése, hajviselete, elhanyagolt fogazata... Olivér itt felesége szemével tekintett a szülőföldjére, amelyhez az elmaradottság attribútumai tapadnak.
- 15 A „jugoszláv” mint a népszámlálások során kínáló kategória 1981-ig növekvő népszerűségét Goeke négy tényezővel magyarázza. (1) A fiatalabbak számára lehetőséget kínált az otthonukat jelentő települések kötöttségeitől való szimbolikus elszakadásra. (2) Voltak, akik Tito karizmatikus figurájának vonzásában vallották magukat jugoszlávnak. (3) A kisebbségiek számára lehetővé tette a kisebbségi státusból való szimbolikus kiszabadulást. (4) A vegyes házasságokban született gyermekeknek sem kellett kizárólagosan egyik vagy másik nemzetiséggel azonosulniuk. (Goeke 2007, 158.) Interjúink tapasztalatai szerint a magyar–szerb vegyes házasságokban születettek számára valóban kézenfekvő volt, hogy jugoszlávnak vallják magukat. A középkorú és idősebb vajdasági magyar beszélgetőtársaink között is voltak, akik visszatekintve jugoszlávnak is vallották magukat, ami egy sajátos, a Jugoszlávia széteséséhez vezető nacionalizmusok feléledésével eltűnt multietnikus tapasztalathoz kötődik.
- 16 Zsófia is kellemetlen emlékként idézte fel, hogy a vidéki magyarországi egyetemen csoporttársai eleinte csodálkozással vegyes idegenkedéssel néztek rá: „*ja, te is Jugóból jöttél?!*”
- 17 Gödri Irén Magyarországon élő romániai magyar értelmiségiekkel készített interjúi alapján hívja fel a figyelmet arra, hogy „az ő esetükben áttelepedésüket követően a lehetséges egzisztenciális és identitáskonfliktusokon kívül a büntudatból fakadó, úgynevezett morális konfliktusok is (...) jelentkeznek. S ezen értelmiségiek az átlagosnál erősebb készletést érznek arra, hogy migrációs döntéseiket legitimálják önmaguk és környezetük előtt, éppen azért, mert a közvélemény elítéli a kisebbségi értelmiségiek elvándorlását a szülőföldjükről” (Gödri 1998).

Irodalom

- Bakić-Hayden, M. (1995): Nesting orientalisms: the case of former Yugoslavia. *Slavic Review*, 4., 917–931.
- Basch, L., Glick Schiller, N., Szanton Blanc, C. (1994): *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Routledge, London, New York
- Benhabib, S. (1999): Sexual difference and collective identities. The new global constellation. *Signs*, 2., 335–361.
- Danka B. (2010): *Migráció a felsőoktatásban. Kutatási tanulmány a magyarországi felsőoktatásban tanuló harmadik országbeli állampolgárokról*. BÁH, Budapest
- Deme J., Kovai M., Zombory M. (2007): Az Én történelme. A Történelem migráns magyarok visszaemlékezéseiben. *Replika*, 58. (szeptember), 71–89.
- Ehmann, B. (2002): Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai. In: Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 119–134.
- Erdei I. (2005): Hallgatói mobilitás a Kárpát-medencében. *Educatio*, nyár, 334–359.
- Eröss Á., Filep B., Rácz K., Tátrai P., Váradi M. M., Wastl-Walter, D. (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4., 3–19.
- Feischmidt M. (2004): A határ és a román stigma. In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Tér és te-rep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 43–58.
- Feischmidt M., Zakariás I. (2010a): Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás. Különbőségetermelő társadalom*. Gondolat, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 152–169.
- Feischmidt M., Zakariás I. (2010b): Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében. In: Hárs Á., Tóth J. (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 57–86.
- Fercsik R. (2008): Szülőföldről a hazába – és vissza? In: Szarka L., Kötél E. (szerk.): *Határhelyzetek. Külhoni magyar egyetemisták peregrinus stratégiái a 21. század elején*. Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest, 124–138.
- Gábrity Molnár I. (2002): A fiatal értelmiségképzés lehetőségei. In: Gábrity Molnár I., Mirnics Zs. (szerk.): *Holnaplátók*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 13–38.
- Gábrity Molnár I. (2007a): Megmaradás, avagy továbbtanulási lehetőségek és szándékok a Vajdaságban – etnikai magatartásvizsgálat. In: Kupa L. (szerk.): *Tájak, tájégségek, etnikai kisebbségek Közép-Európában*. B&D Stúdió, Pécs, 110–120.
- Gábrity Molnár I. (2007b): Vajdasági magyar diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei. In: Mandel K., Csata Zs. (szerk.): *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát-medencében*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 132–173.
- Gábrity Molnár I. (2008): A szerbiai emigráció fél évszázada. „Határtalan határok” jubileumi nemzetközi földrajzi konferencia, Dobogókő. <http://gabritymolnariren.com/emigracio.pdf> (Letöltés: 2009. november 15.)
- Glózer R. (2013): Vidékfejlesztők – életutak egy aprófalvas térség nonprofit világában. In: Kovács K., Váradi M. M. (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, Budapest, 364–384.
- Goeke, P. (2007): *Transnationale Migrationen. Post-jugoslawische Biografien in der Weltgesellschaft*. transcript Verlag, Bielefeld
- Gödri I. (1998): A romániai magyar értelmiségiek kivándorlásának motivációs háttere és ideológiai vonatkozásai. *Regio*, 3., 75–99.
- Gödri I. (2005): A bevándorlók migrációs céljai, motivációi és ezek makro- és mikrostrukturális háttere. In: Gödri I., Tóth P. P.: *Bevándorlás és beilleszkedés*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 69–131. (KSH NKI Kutatási Jelentések; 80.)
- Gregory, D. (1994): *Geographical imaginations*. Blackwell, Cambridge
- Gyáni G. (2002): 56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó T. (szerk.): *Migráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 135–148.

- Hajnal V. (2003): „Mint leveleket a vihar” – Egy kétnyelvű vajdasági falu. In: Bakó B. (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. MTA Társadalomkutatató Központ, Budapest, 283–317.
- Hajnal V., Papp R. (2004): „A mi kávénk”. Kulturális határok és mentalitáskategóriák három délvidéki magyar közösség kulturális gyakorlatában. In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 99–118.
- Horváth I. (2004): Az erdélyi magyarság vándormozgalmi vesztesége 1987–2001. In: Kiss T. (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion, RMDSZ Ügyvezető Elnökség, Kolozsvár, 61–91. <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=336>, (Letöltés: 2012. december 27.)
- IDKM [Identitás Kisebbségkutató Műhely] (2010): *Migrációs szándék a vajdasági magyar egyetemisták körében*. Zenta. http://idkm.org/tanulmanyok/Migracios_szandek1.pdf (Letöltés: 2011. június 11.)
- Kovai M. (2008): „Láttam eléggé közelről, de csak ilyen icipici ablakon, hogy mi megy végbe itt Magyarországon. In: Kovács É. (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, 1956-os Intézet, Budapest, 289–316.
- Kovács É. (2007): Interjú módszerek és technikák. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Pécs, Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–277.
- Kovács É., Melegh A. (2000): „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is.” Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik E. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 93–153.
- Kovács A., Medjesi A. (2005): *Magyarajkú, nem-magyar állampolgárságú tanulók nevelésének, oktatásának helyzete a magyar közoktatásban*. Budapest. http://www.okm.gov.hu/upload/2007003/hatarontuli_magyarok_tanulmany_070320.pdf (Letöltés: 2011. június 20.)
- Meinhof, H. U. (ed.) (2002): *Living (with) borders. Identity discourses on East-West borders in Europe*. Ashgate, Aldershot
- Meinhof, H. U., Armbruster, H., Rollo, C. (2002): Identity discourses on East-West borders in Europe: an introduction. In: Meinhof, H. U. (ed.): *Living (with) borders. Identity discourses on East-West borders in Europe*. Ashgate, Aldershot, 1–13.
- Melegh A., Kovács É. (2009): „Az eremben európai vér csörög” A bevándorló nők élettörténeti perspektívái és integrációja nyolc európai országban. In: Melegh A., Kovács É., Gödri I.: *„Azt hittem, célt tévesztetem”. A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 6–88. (KSH NKI Kutatási Jelentések; 88)
- Niedermüller P. (1988): Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Etnographia*, 3–4., 376–389.
- Papp R. (2005): „Igazi zsidók” és „jó balkániak”. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Bakó B., Papp R., Szarka L. (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest. <http://www.mtaki.hu/data/files/339.pdf> (Letöltés: 2012. március 1.)
- Portes, A. (2003): Conclusion: theoretical convergencies and empirical evidence in the study of immigrant transnationalism. *International Migration Review*, 3., 874–892.
- Pries, L. (2001): The approach of transnational social spaces. In: Pries, L. (ed.): *New transnational social spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. Routledge, London, New York, 3–33.
- Pries, L. (2010): *Transnationalisierung. Theorie und Empirie grenzüberschreitender Vergesellschaftung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Springer Fachmedien, Wiesbaden
- Riaño, Y., Baghdadi, N. (2007): “I thought I could have a more egalitarian relationship with a European”. The role of gender and geographical imaginations in women’s migration. *Nouvelles Questions Feministes*, 1. Genre at frontières – frontières de genre. Editions Antipodes, Lausanne, 38–53.
- Ricoeur, P. (1999): Emlékezés–felejtés–történelem. In: Thomka B. (szerk.): *A kultúra narratívái*. Kijarat Kiadó, Budapest, 51–69.
- Szentannai Á. (2001): A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése. *Regio*, 4., 113–131.
- Szűgyi J., Takács Z. (2011): Menni vagy maradni? Esélylatogatás szerbiai és magyarországi diplomával a Vajdaságban. In: Páger B. (szerk.): *Évkönyv 2011. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*. Pécs, PTE KTK, 283–300.

- Takács Z., Tátrai P., Erőss Á. (2013): A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. *Tér és Társadalom*, 2. 77–95.
- Tengelyi L. (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- T. Mirnics Zs. (2001): Hazától hazáig (A Vajdaságban és Magyarországon tanuló vajdasági magyar egyetemi hallgatók életkilátásai és migrációs szándékai). In: Gábrity Molnár I., Mirnics Zs. (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 163–204. (MTT Könyvtár; 4.)
- Váradi M., Wastl-Walter, D., Veider F. (2004): Menni vagy maradni – a végek dilemmája. In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 273–296.